

Florek, Marek / Zakościelna, Anna

Badania ratownicze stanowisk pradziejowych i wczesnośredniowiecznych na terenie Sandomierza w latach 2002-2004

Archeologia Polski Środkowowschodniej 7, 123-138

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MAREK FLOREK, ANNA ZAKOŚCIELNA

BADANIA RATOWNICZE STANOWISK PRADZIEJOWYCH I WCZESNOŚREDNIOWIECZNYCH NA TERENIE SANDOMIERZA W LATACH 2002–2004

SANDOMIERZ STAN. 38 – UL. KRÓLOWEJ JADWIGI 5

Stanowisko Sandomierz 38 zajmuje południowo-zachodnią część Wzgórza Staromiejskiego, po zachodniej stronie dolnego odcinka Wąwozu Królowej Jadwigi, w tym posesję Liceum Katolickiego i przyległe (ryc. 1:A). Po raz pierwszy na materiały archeologiczne, w tym groby szkieletowe, natrafiono tutaj jeszcze w latach 30. XX wieku podczas budowy obecnego Liceum Katolickiego przy ul. Królowej Jadwigi. Nie zostały one jednak wówczas zadokumentowane i zabezpieczone z obawy przed wstrzymaniem prac budowlanych. W 1981 r., po oberwaniu się fragmentu skarpy dolnego odcinka Wąwozu Królowej Jadwigi, w powstałym profilu zaobserwowano występowanie warstwy kulturowej i obiektów zawierających fragmenty ceramiki datowanej na XI–XIII w. Równocześnie zostało zlokalizowane stanowisko Sandomierz 37 (AZP 89–73/8), położone po północnej stronie bocznego odgałęzienia tego wąwozu. Na tym ostatnim stanowisku wyeksplorowano palenisko z fragmentami ceramiki datowanej ogólnie na wczesne średniowiecze (do połowy XIII w.)¹. W 1990 r. w trakcie badań AZP, w osuwisku poniżej krawędzi zbocza wąwozu na wysokości stanowiska Sandomierz 38, znaleziono ceramikę średniowieczną (koniec XIII–XV w.). Oba stanowiska archeologiczne, Sandomierz 37 i Sandomierz 38, położone po zachodniej stronie Wąwozu Królowej Jadwigi, wchodzi w skład rozległego kompleksu stanowisk zajmujących Wzgórze Staromiejskie (zwane też Świętojakubskim lub Świętojakubsko-Świętopawelskim) i tereny przyległe doń od zachodu i północy (por. M. Florek 1995, ryc. 6), a stanowiących m.in. pozostałość wczesnomiejskiej aglomeracji sandomierskiej.

Badania ratownicze stanowiska Sandomierz 38, na posesji Liceum Katolickiego przy ulicy Królowej Jadwigi 5, podjęto w marcu 2002 roku w związku z prowadzonymi tu pracami ziemnymi przy budowie boiska szkolnego². W ich trakcie usunięta została na powierzchni

ponad 35 arów część zbocza wzgórza o miąższości od 0,10 do ponad 2 m, co spowodowało ujawnienie i częściowe zniszczenie znajdujących się tu obiektów archeologicznych i warstwy kulturowej wraz z zawartymi w nich zabytkami ruchomymi. W powstałej w trakcie prac niwelacyjnych, prawie pionowej skarpie, długości 40 m i wysokości ponad 2 m, odsłonięta została warstwa kulturowa i uszkodzone, wkopane w całość obiekty archeologiczne. Natomiast w południowej i wschodniej części terenu objętego pracami ziemnymi, tam gdzie warstwa usuniętej ziemi nie przekraczała 1 m, można było zaobserwować na tle czystego lessu calcowego różnej wielkości zaciemnienia, skupiska kości oraz ułamków ceramiki, polepy i przepalonych kamieni, wskazujące na zachowanie się tu przynajmniej spągowych partii grobów bądź obiektów osadowych. Sytuacja ta wymusiła określony sposób prowadzenia badań ratowniczych. W pierwszej kolejności oczyszczono na długości 38 metrów profil skarpy od strony północno-wschodniej terenu objętego niwelacją oraz zadokumentowano ujawnione w nim obiekty. Trzy z nich (nr 3A, 3B i 4) wyeksplorowano całkowicie, dwa kolejne (nr 1 i 2) przebadano częściowo, pozostałe zaś zostały tylko zarejestrowane. Natomiast na terenie zniwelowanym, po przeprowadzeniu szczegółowych obserwacji jego powierzchni i wytypowaniu miejsc, w których spodziewano się natrafić na pozostałości obiektów ziemnych, wykonano cztery sondáže o wymiarach odpowiednio 5 x 5 m (sondaż nr 1), 2 x 1,5 m (sondaż nr 2) i 2 x 2 m (sondaże 3 i 4). W sondażach nr 1 i 2 odkryto i przebadano pozostałości dwóch kolejnych obiektów (nr 8 i 9), natomiast w sondażach 3 i 4 natrafiono jedynie na fragmenty ceramiki i kości ludzkich zalegające na złożu wtórnym, zapewne przemieszczone przez spychacz. Ponadto z całego terenu objętego pracami ziemnymi zebrano materiał zabytkowy, przede wszystkim fragmenty ceramiki oraz kości ludzkie i zwierzęce.

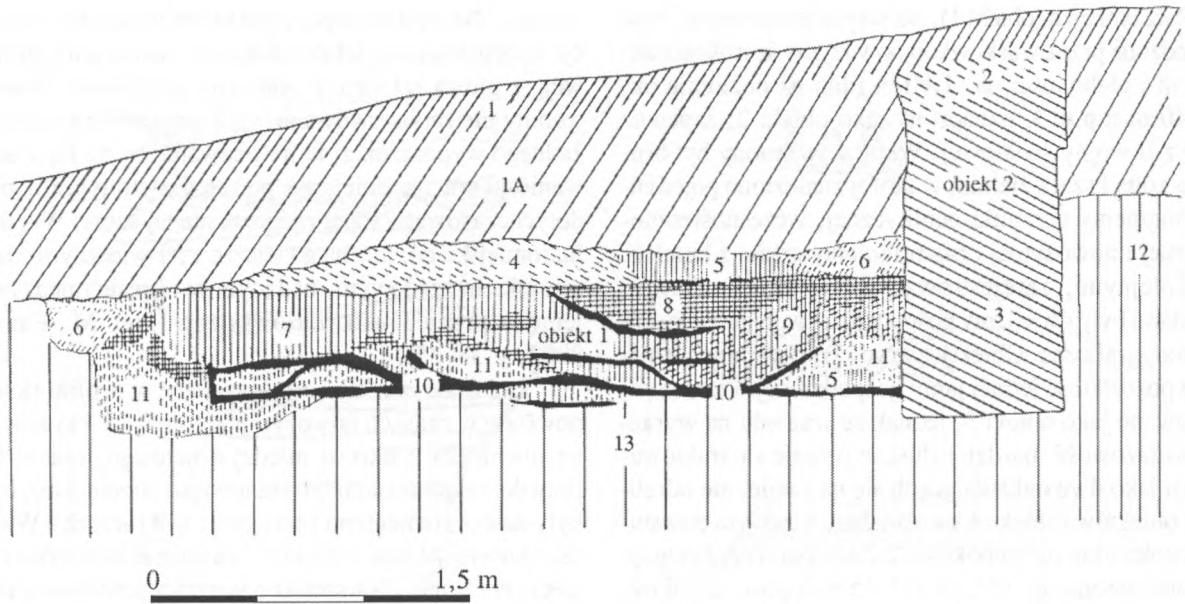
Zadokumentowany w północnej części skarpy obiekt 1 okazał się reliktem półziemianki mieszkalnej zniszczonej wskutek pożaru (ryc. 2). Obiekt rozpoznano na całej długości zachowanej w profilu, to jest 3,40 m i w pasie szerokości ok. 1,50 m, czyli do granicy dział-

¹ Niepublikowane obserwacje i badania ratownicze H. Wróbel z Muzeum Okręgowego w Sandomierzu.

² Prace prowadzili autorzy w ramach praktyk terenowych studentów archeologii UMCS w Lublinie.

Ryc. 1. Sandomierz. Lokalizacja badanych w latach 2002–2004 stanowisk archeologicznych nr 38 (A), 103 (B) i 104 (C).

Ryc. 2. Sandomierz, stan. 38. Profil obiektów 1 i 2. Oznaczenia: 1 – humus współczesny; 1A – brunatnoszara, dołem jaśniejsza ziemia (warstwa nasypowa z wtórnie wykształconymi poziomami glebowymi); 2 – szara ziemia; 3 – żółtoszara ziemia; 4 – jasny less przemieszany z szarą ziemią; 5 – ciemnoszara ziemia; 6 – brunatnoszara ziemia z węglami drzewnymi; 7 – ciemnobrunatna ziemia z dużą ilością okruchów węgla drzewnego; 8 – przepalony less; 9 – brunatna ziemia ze zlasowanym, przepalonym lessem; 10 – spalone drewno; 11 – jasnożółty przemieszany less; 12 – brunatnoszara, dołem jaśniejsza ziemia (pierwotny poziom glebowy B–B1); 13 – ciemnożółty less (calec).

ki stanowiącej własność Liceum Katolickiego. Dno półziemianki znajdowało się na głębokości 1,20–1,70 m poniżej obecnego poziomu terenu, a ok. 0,60–0,80 m poniżej poziomu z okresu średniowiecza (ok. 171,50–171,55 m n.p.m.). Na dnie znajdowała się podłoga z desek ułożonych dłuższymi bokami wzdłuż osi północny-zachód – południowy-wschód, leżących na wąskich poprzecznych legarach. Kierunek ułożenia desek podłogi wskazuje jednocześnie na orientację ścian półziemianki. W części południowo-wschodniej półziemianka była zniszczona przez nowożytny wkop (obiekt 2), od południa przez współczesne prace ziemne. Ponieważ część zniszczona przez wspomniany wyżej wkop nowożytny nie może przekraczać długości 0,70–0,80 m, zatem długość półziemianki wynosiła pierwotnie nie więcej niż 4,20 m. Zakładając, że półziemianka ta jest zbliżona do innych tego typu obiektów odkrytych na Wzgórzu Staromiejskim, należy przyjąć, że miała ona plan zbliżony do kwadratu bądź krótkiego prostokąta o boku ok. 4,0–4,2 m, co odpowiada wymiarom innych wczesnośredniowiecznych obiektów mieszkalnych znanych z Sandomierza (por. E. Gąssowska 1969, s. 297–298; J. Gąssowski 1969, s. 467). W rozpoznanej części obiektu nie odkryto pozostałości pieca bądź paleniska – mogły one zostać zniszczone przed rozpoczęciem badań, bądź znajdują się w nie przebadanej partii półziemianki. Półziemianka jak się wydaje, zbudowana była w konstrukcji wieńcowej, z półbali wylepianych z obu stron gliną. Zachowały się tylko spalone pozostałości desek i legarów podłogi oraz bryły

polepy „konstrukcyjnej” z odciskami negatywowymi elementów drewnianych ścian, w tym wspomnianych półbali. Nie odkryto natomiast samych belek (półbali) ścian, ani też ich pozostałości w postaci większej ilości kawałków węgla drzewnego, które powinny pozostać po ich spalaniu. Wskazuje to, że warstwa polepy (gliny), którą były oblepione belki ścian spowodowała, że nie uległy one zwęgleniu i prawdopodobnie zostały wyciągnięte z rumowiska pozostałego po zniszczeniu półziemianki. Na podstawie wymiarów zachowanych w bryłach polepy negatywów, średnicę półbali użytych do budowy ścian można określić na ok. 12–15 cm.

W obrębie rumowiska brył przepalanej polepy pochodzącej z wylepienia ścian półziemianki przemieszanych z ziemią, czystym lessem i okruchami węgla drzewnego, którego miąższość wynosiła ponad 0,50 m, znaleziono powyżej 100 ułamków ceramiki (ryc. 3, 4), kości zwierzęce oraz pojedyncze kości ludzkie, w tym niektóre ze śladami nadpalenia (m.in. żuchwę dziecka bądź młodocianego osobnika), żelazny uchwyt do mocowania drzwi, nóż żelazny oraz bliżej nieokreślone przedmioty metalowe.

Na podstawie znalezionej w półziemiance ceramiki, można jej funkcjonowanie datować na okres między końcem XI, bądź początkiem XII wieku a połową wieku XIII, zaś jej zniszczenie wskutek pożaru łączyć z wydarzeniami któregoś z dwóch pierwszych najazdów mongolskich, najpewniej drugiego, który dotknął Sandomierz na przełomie 1259 i 1260 r.

Półziemianka (obiekt 1), jak wspomniano wyżej, była uszkodzona przez wąski wkop nowożytny szerokości ok. 0,80 m i głębokości ok. 1,90 m (dno na poziomie ok. 171,40 m n.p.m.), oznaczony jako obiekt 2, zapewne okop z II wojny światowej. Wkop wypełniony był brunatno-żółtą i szarą ziemią, w której znaleziono pojedyncze fragmenty ceramiki neolitycznej, wczesnośredniowiecznej i nowożytnej oraz fragmenty szkielek z butelek.

Kolejnymi, zarejestrowanymi w profilu skarpy, obiektami były dwie jamy gospodarcze tworzące sekwencję stratygraficzną. Obiekty te (ryc. 7) początkowo uznano za pozostałość jednej jamy gospodarczej, którą zarejestrowano jako obiekt 3, jednak ze względu na wyraźną dwufazowość, bardziej słuszne wydaje się traktowanie ich jako dwu nakładających się na siebie, ale odrębnych obiektów (obiekt 3A i 3B). Jako pierwsza powstała głęboka (dno na głębokości 2,20 m poniżej obecnego poziomu terenu, tj. 171,10-171,15 m n.p.m., czyli ok. 1,40 m poniżej poziomu pierwotnego) owalna w planie, nieznacznie trapezowata w przekroju pionowym jama (obiekt 3A), z płaskim dnem o wymiarach ok. 1,20 x 1,60 m. Na wysokości 0,50 m powyżej dna średnice jamy wynosiły odpowiednio ok. 1,10 x 1,40 m. W wypełnisku, które stanowił żółtobrunatny i żółty less, znaleziono pojedyncze fragmenty ceramiki kultury malickiej (ryc. 8: 1-3) i odłupki z krzemienia czekoladowego. W zasypaną jamę i jej otoczenie wkopano kolejną (obiekt 3B), tym razem płytszą (dno na głębokości ok. 1,90 m od obecnej powierzchni), o nieckowatym przekroju i wymiarach górnej partii ok. 2,20 x 2,40 m. Na jej dnie znajdowała się warstwa muszli małży mięszności ok. 10-15 cm oraz pojedyncze fragmenty ceramiki kultury malickiej (ryc. 8: 4-7). Ceramika ta, zarówno pod względem ornamentyki jak i form, ma szereg analogii, m.in. w materiałach z osady ze stanowiska Sandomierz - Collegium Gostomianum (por. H. Kowalewska-Marszałek 1996, tab. II: 14, 18, 38; V: 19, 28), jak również z innych stanowisk z Sandomierszczyzny. Znalezienie w wypełniskach obu jam wyłącznie materiałów kultury malickiej, pozwala obiekt 3A z pewnością zaś wkopany weń obiekt 3B, z dużym prawdopodobieństwem, łączyć właśnie z tą kulturą. Istnienie między obiektami relacji stratygraficznych wskazuje jednocześnie na możliwość istnienia dwu faz osadnictwa kultury malickiej na terenie Wzgórza Staromiejskiego.

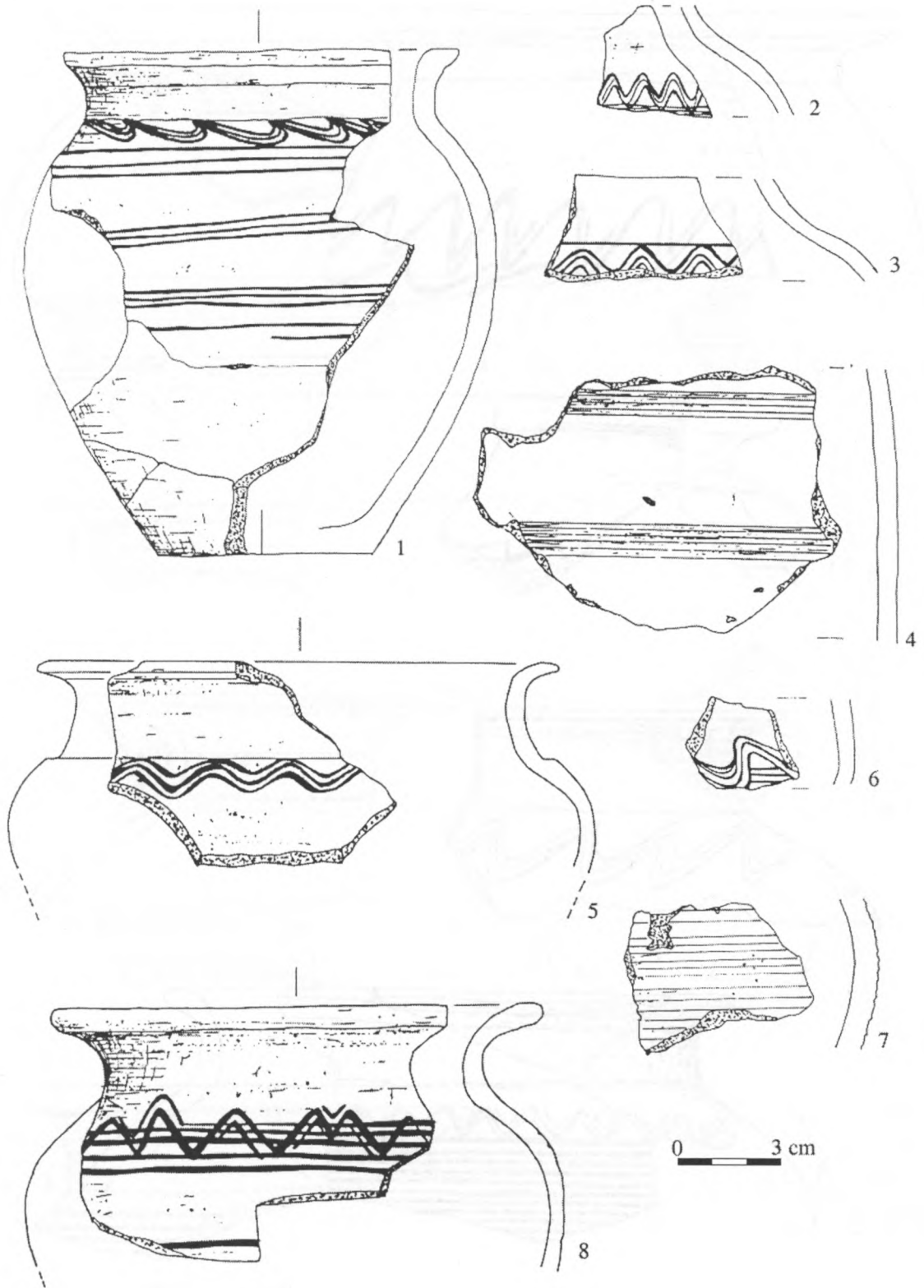
W odległości ok. 13 m na południowy wschód od obiektów 3A i 3B, w profilu skarpy wyeksplorowano grób szkieletowy dziecka w wieku ok. 2 lat (obiekt 4 - ryc. 9: B). Jama grobowa, zorientowana dłuższą osią wzdłuż linii wschód-zachód zachowała się w około 1/2 i miała wymiary 0,90 x 0,55-60 m, zaś jej płaskie dno znajdowało się na głębokości ok. 1,70 m poniżej współczesnego poziomu terenu, a 0,80-0,90 cm poniżej poziomu z okresu wczesnego średniowiecza (ok. 171,30 m

n.p.m.). Na jej dnie spoczywał szkielet dziecka w pozycji wyprostowanej, lekko odchylony od osi jamy grobowej, z głową od strony północno-zachodniej. Śladów trumny nie zaobserwowano, grób nie zawierał również żadnego wyposażenia, które pozwalałoby na jego datowanie. Tym niemniej, na podstawie stratygrafii oraz dotychczasowego stanu rozpoznania tej części Wzgórza Staromiejskiego, można go wiązać z XI-wiecznym cmentarzyskiem rządowym, badanym w okresie międzywojennym przez Józefa Żurowskiego (por. M. Florek, 2002, s. 34-35).

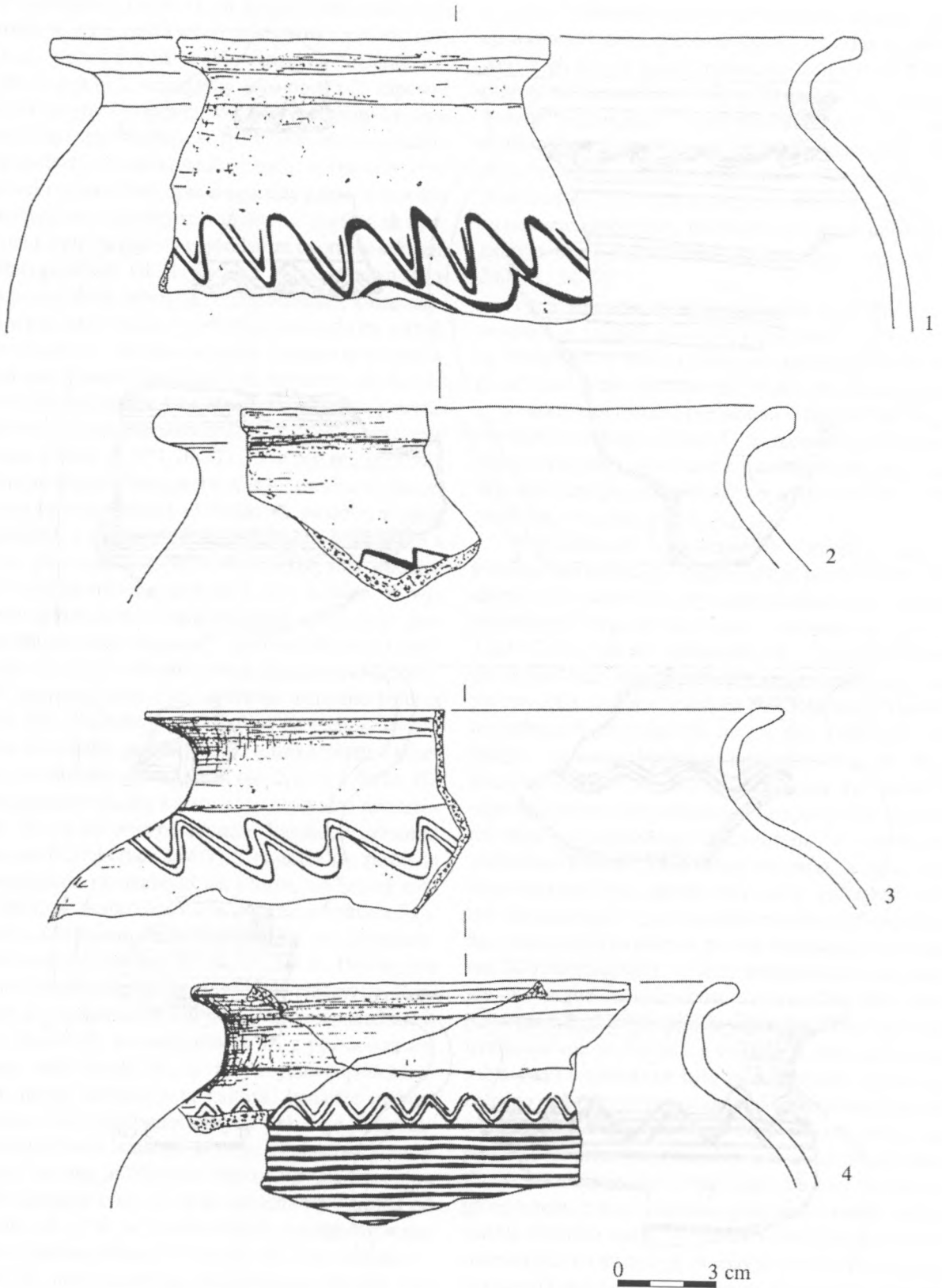
Pozostałe obiekty zarejestrowane w profilu skarpy powstały w czasach nowożytnych (obiekt 5 - to zasypana piwniczka z okresu międzywojennego, obiekt 6 - prawdopodobnie okop lub stanowisko strzeleckie), bądź były nawet elementami pierwotnej mikrorzeźby Wzgórza Staromiejskiego (obiekt 7 - zasypane niewielkie rozcięcie erozyjne). Natomiast z warstwy kulturowej między obiektami pozyskano zbiór ceramiki wczesno- i późnośredniowiecznej (ryc. 5, 6).

W sondażu nr 1, usytuowanym w miejscu, gdzie na powierzchni terenu po zdjęciu górnej partii humusu widoczne było na tle calca wyraźne zaciemnienie, odkryto pozostałości prostokątnej piwnicy ziemnej o wymiarach 3,20 x 2,80-3,00 m i głębokości ok. 1,5 m (mierzonej od stropu calca, pierwotnie zapewne co najmniej 2 m), pionowych ściankach i płaskim dnie (obiekt 8). Od strony północnej przylegał do niej rodzaj krótkiego, wąskiego i znacznie płytszego korytarzyka, przez który łączyła się z jakimś innym, całkowicie zniszczonym obiektem naziemnym. Piwniczka zasypana była warstwami lessu przemieszanego z humusem. W wypełnisku znaleziono kilkaset fragmentów ceramiki, w tym potłuczone całe naczynia, ułamki kafli, cegły „palcówki” i bliżej nieokreślonych przedmiotów metalowych oraz bardzo liczne kości zwierzęce, przede wszystkim świni (ponad 500 fragmentów), a także pojedyncze kości ludzkie, w tym prawie kompletną czaszkę. Charakter zasypana piwniczki wskazuje, że przez jakiś czas jej wnętrze (zapewne po likwidacji związanej z nią naziemnej zabudowy) użytkowane było jako śmietnik, gdzie wyrzucano uszkodzone naczynia i inne przedmioty, przede wszystkim zaś odpadki spożywcze (w tym kości), co pewien czas przesypując je ziemią (humusem i lessem). Ziemię do zasypywania brano zapewne z jej najbliższego otoczenia, a więc miejsca, gdzie w XI wieku znajdował się cmentarz rządowy, zaś od XII wieku osada wczesnomiejska, co tłumaczy obecność w wypełnisku pojedynczych kości ludzkich i fragmentów naczyń wczesnośredniowiecznych.

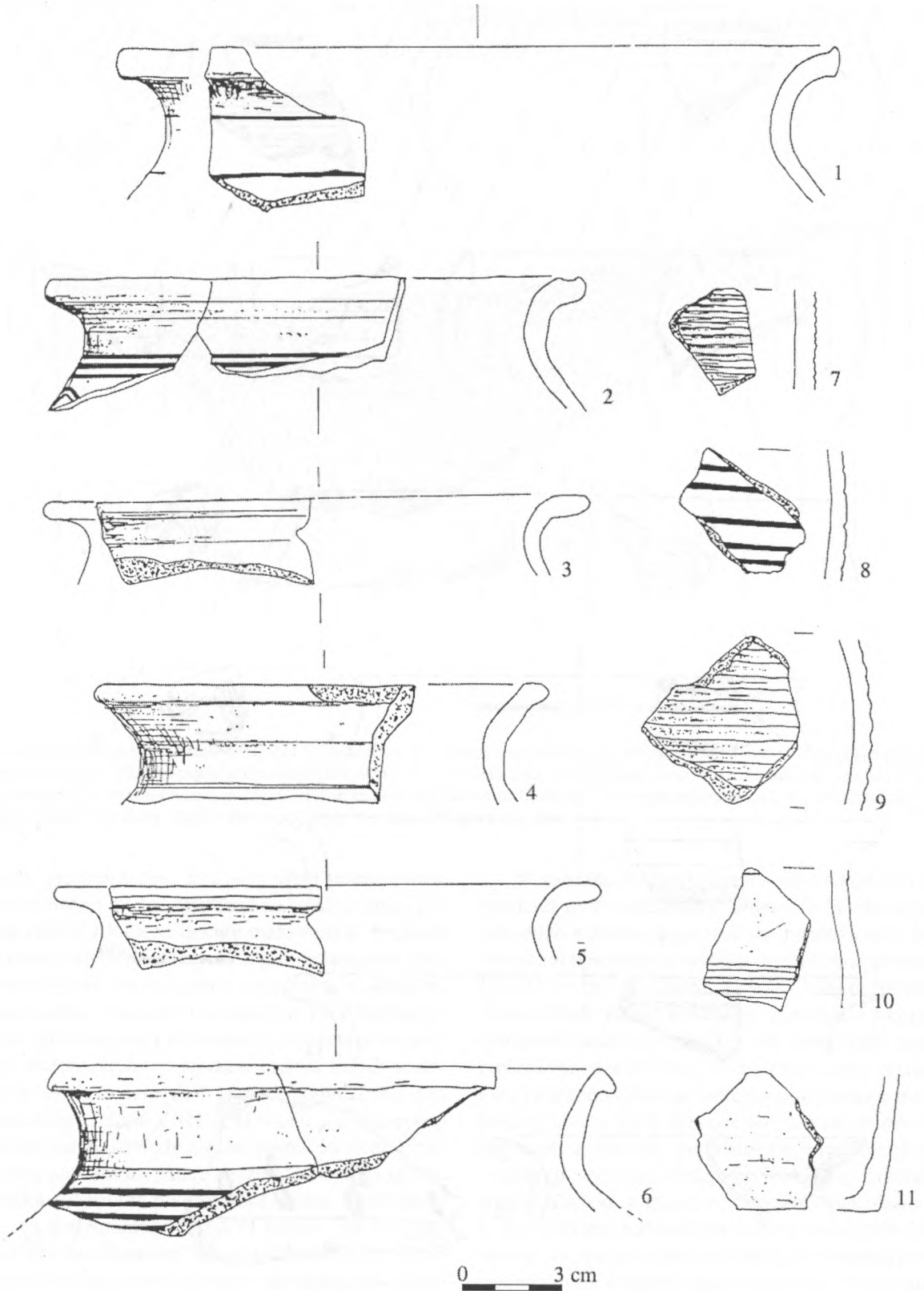
Większość z kilkuset znalezionych w zasypana piwniczki fragmentów ceramiki pochodzi z kilkadziesiątu (ok. 30-40) naczyń, głównie różnej wielkości esowatych garnków z krótką szyją, z uchami lub bez, dzba-

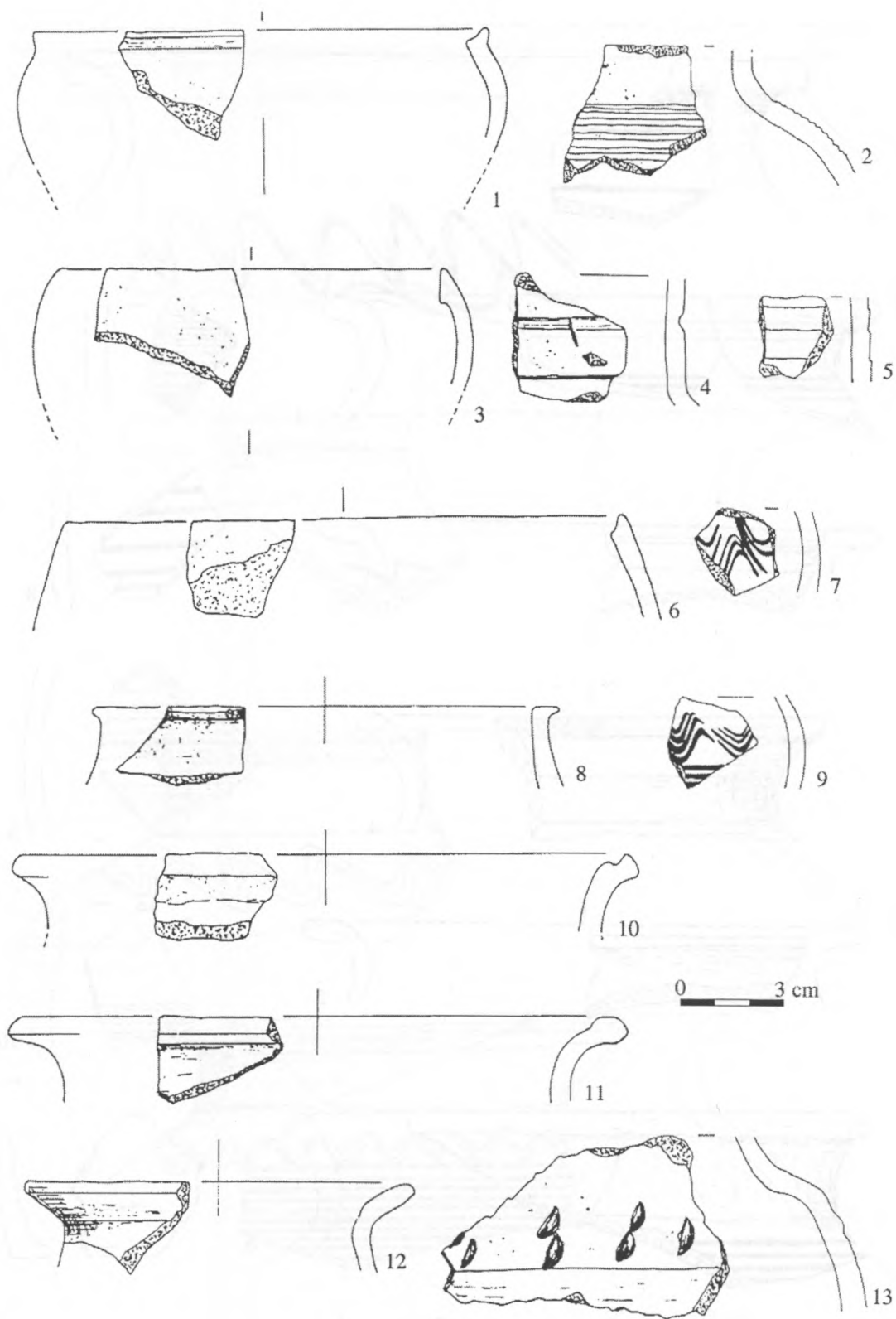
Ryc. 3. Sandomierz, stan. 38. Wybór ceramiki z obiektu 1 (1, 4-8) i warstwy kulturowej w sąsiedztwie (2-3).

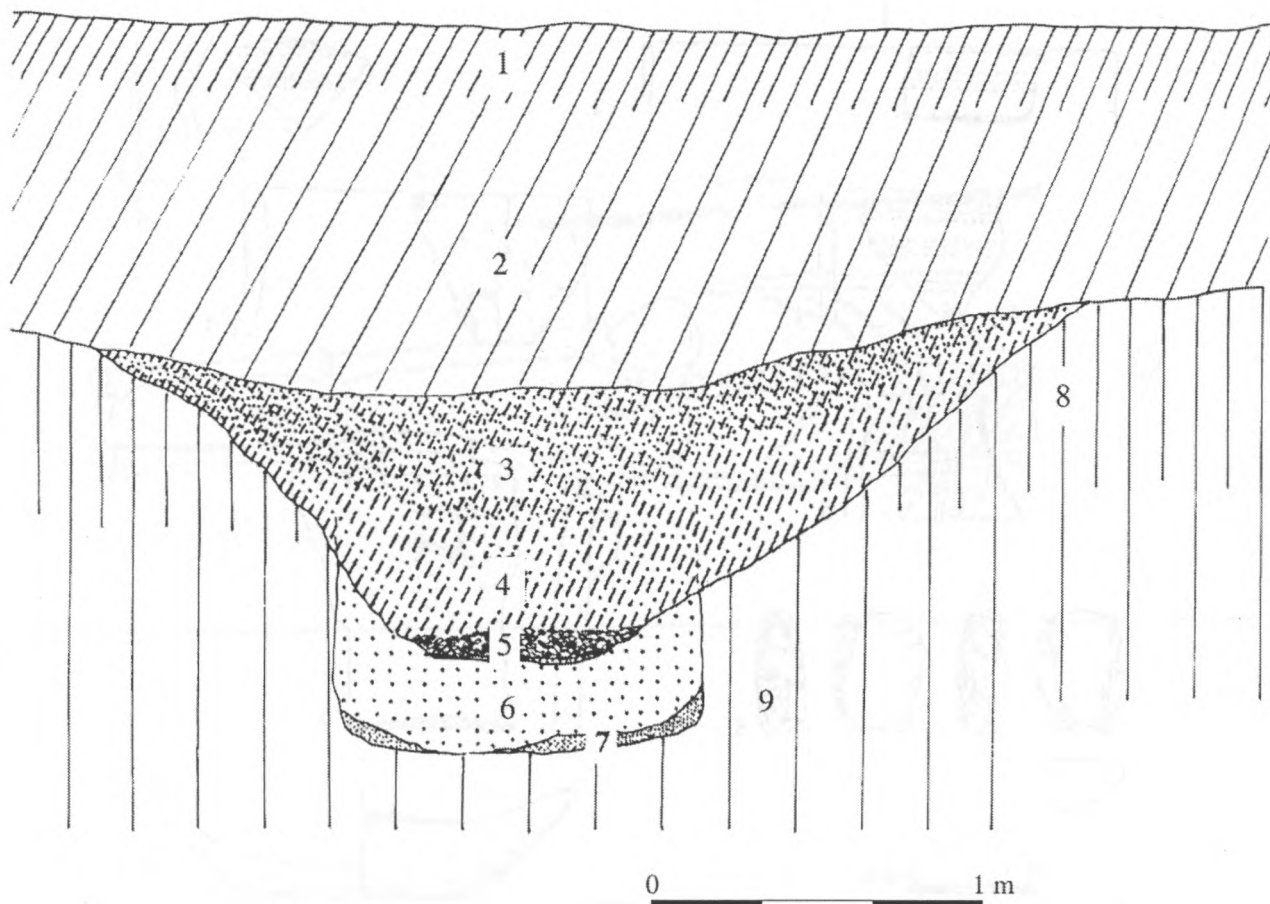
Ryc. 4. Sandomierz, stan. 38. Wybór ceramiki z obiektu 1 (1, 3-4) i warstwy kulturowej w sąsiedztwie (2).

Ryc. 5. Sandomierz, stan. 38. Wybór ceramiki z z obiektu 1 (6, 9) i warstwy kulturowej w sąsiedztwie (1-5, 7-8, 10-11).

Ryc. 6. Sandomierz, stan. 38. Wybór ceramiki z obiektu 1 (6-7, 9) i warstwy kulturowej w sąsiedztwie (1-5, 8, 10-13).

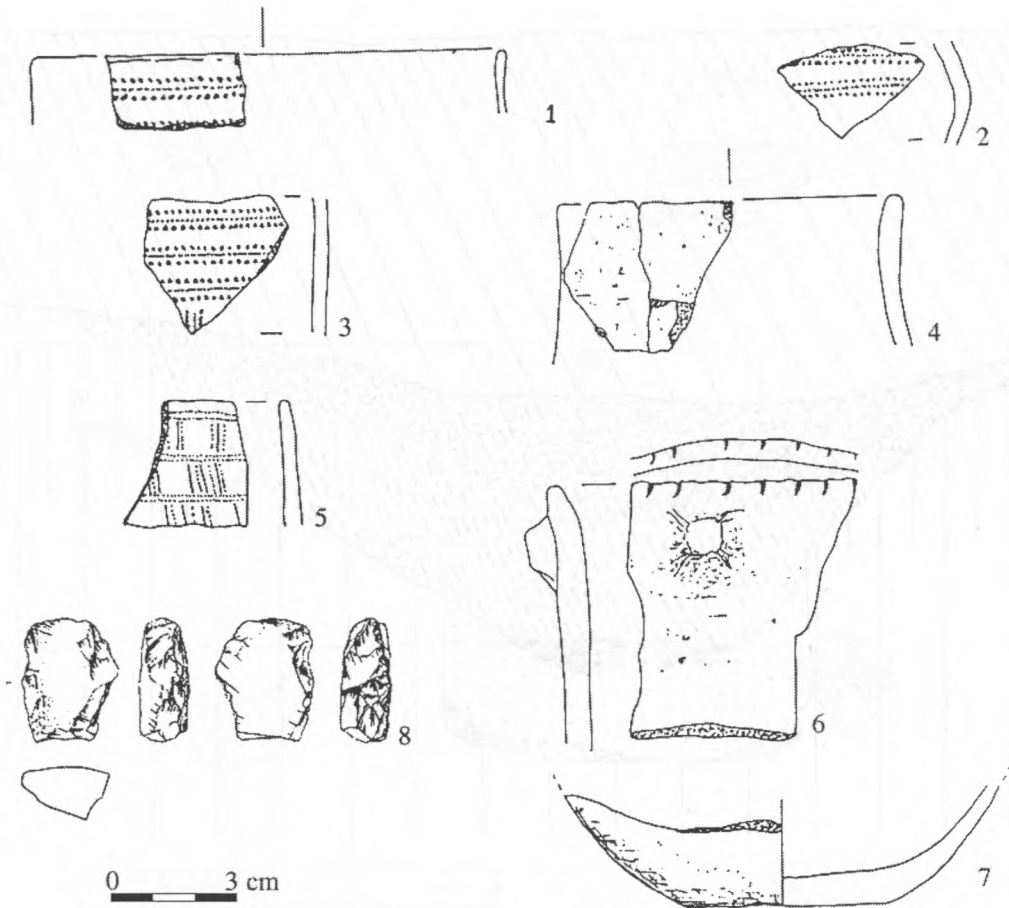
Ryc. 7. Sandomierz, stan. 38. Przekrój obiektu 3. Oznaczenia: 1 – humus współczesny; 2 – brunatnoszara dołem jaśniejsza ziemia (warstwa nasypowa z wtórnie wykształconymi poziomami glebowymi); 3 – przemieszany, żółtobrunatny less; 4 – przemieszany less żółtobrunatny, nieco jaśniejszy; 5 – warstwa muszli małży; 6 – przemieszany less żółto-jasnobrunatny; 7 – brunatnoszara ziemia; 8 – brunatnoszara, dołem jaśniejsza ziemia (pierwotny poziom glebowy B-B1); 9 – ciemnożółty less calcowy.

nów oraz głębokich mis. Pod względem technologiczno-surowcowym można wyróżnić naczynia z białej gliny, najczęściej zdobione liniami malowanymi brązową farbą (najliczniejsze), naczynia z glin żelazistych oraz naczynia stalowo-szare („siwe”) wypalane w atmosferze redukcyjnej. Stosunkowo nieliczne były fragmenty naczyń z glin szarych i brunatnych, wykonane w technologii wczesnośredniowiecznej. Prawie całość znalezionej w obiekcie ceramiki, poza wspomnianymi nielicznymi fragmentami z XII–XIII wieku pochodzącymi ze starszej osady (dostały się do piwniczki wraz z ziemią, którą została zasypana), można datować na koniec XV wieku i pierwszą połowę XVI wieku, bądź nawet ściślej, na sam przełom XV i XVI wieku. Tak też należy datować czas likwidacji (zasypania) piwniczki. Trzeba zwrócić uwagę, że wydobyty z zasypana piwniczki zespół ceramiki z przełomu XV i XVI wieku jest najliczniejszym, jednorodnym zbiorem z tego okresu odkrytym dotychczas w Sandomierzu³.

³ Ceramika ta będzie przedmiotem odrębnego opracowania.

W sondażu 2 odkryto częściowo uszkodzony przez spychacz grób szkieletowy (obiekt 9). W chwili podjęcia badań szkielet znajdował się bezpośrednio na powierzchni powstałej w wyniku prac niwelacyjnych (ok. 170,70 m n.p.m.), a więc ok. 0,80–1,00 m poniżej poziomu terenu sprzed niwelacji, w związku z czym był poważnie zniszczony. Brakowało lewej kości udowej, części kości prawej ręki, stóp i żeber, zaś czaszka została przemieszczona na odległość kilkunastu metrów. Jama grobowa była nieczytelna, natomiast od strony północnej zachowały się ślady trumny. Zmarły leżał w pozycji wyprostowanej, zorientowany wzdłuż osi wschód-zachód, z głową w kierunku wschodnim (ryc. 9: A). Grób ten, podobnie jak opisany wyżej grób dziecka (obiekt 4), należy zapewne łączyć z cmentarzyskiem rzędownym na Wzgórzu Staromiejskim. W pozostałych sondażach znaleziono tylko pojedyncze fragmenty ceramiki i ułamki kości ludzkich.

Przeprowadzone badania ratownicze na stanowisku 38, mimo stosunkowo niewielkiego zakresu, dostarczyły istotnych informacji, szczególnie do poznania śre-

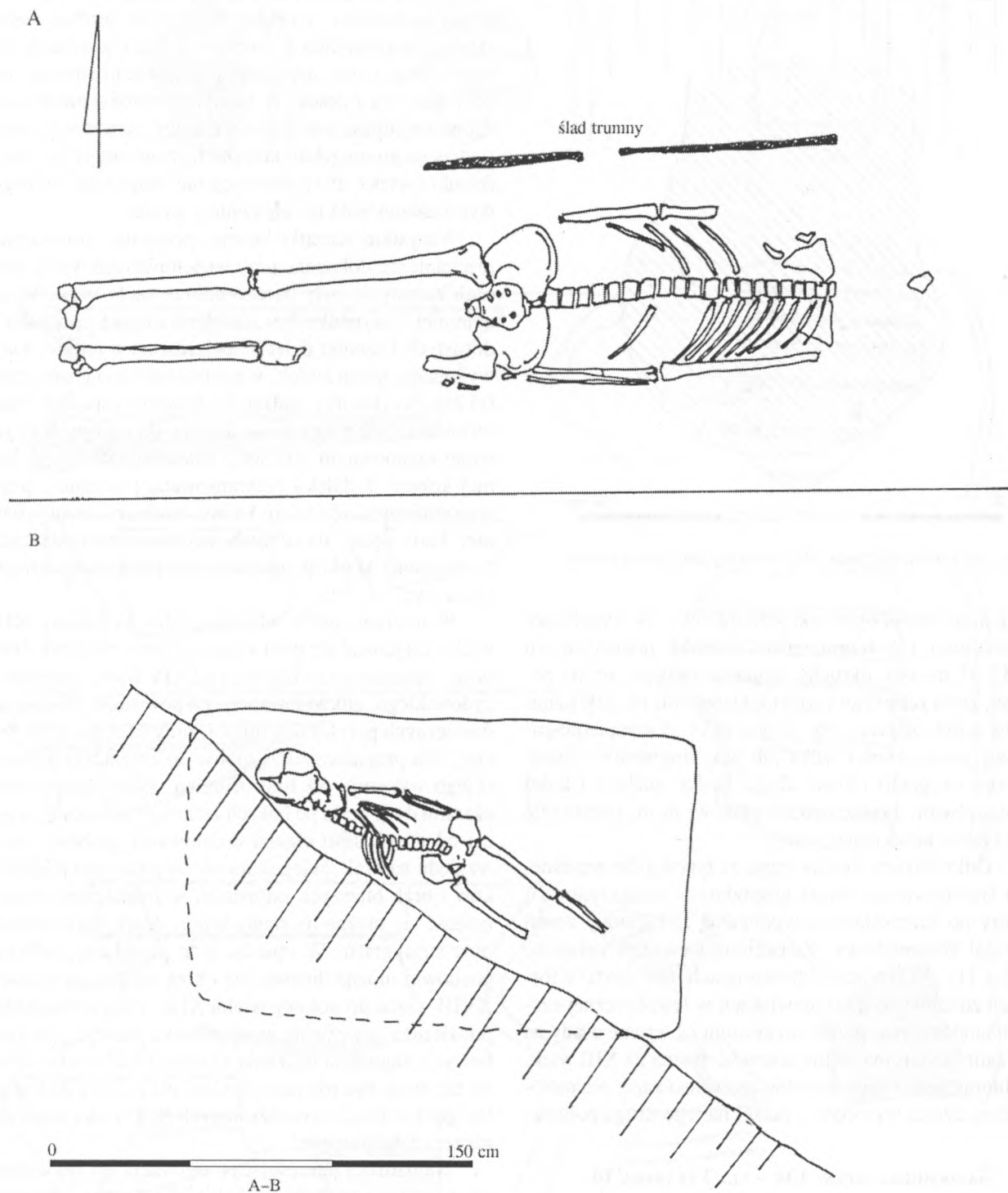
Ryc. 8. Sandomierz, stan. 38. Zabytki z obiektu 3. 1-7 – ceramika; 8 – krzemień czekoladowy.

dniowiecznego Sandomierza. Potwierdzono przede wszystkim wcześniejsze przypuszczenia oparte na informacjach z odkryć przypadkowych i badań powierzchniowych (por. M. Florek 2001, s. 5-7), że zarówno XI-wieczny cmentarz rzędowy, jak i młodsza od niego osada z XII-XIII wieku, rozciągały się po obu stronach obecnego Wąwozu Królowej Jadwigi, a zatem – wbrew dotychczasowym poglądom (por. A. Buko 1998, s. 70-72, 85-111, ryc. 36, 43, 66) – zajmowały dużo większy obszar, zapewne również miały inny układ przestrzenny niż przyjmowano, opierając się jedynie na wynikach badań wykopaliskowych J. Żurowskiego z lat 1928-1929 oraz Eligii i Jerzego Gąssowskich w latach 1958-1966. Wskazuje to jednocześnie, że jeszcze u schyłku średniowiecza Wąwóz Królowej Jadwigi nie istniał, a jego powstanie ma zapewne związek z wytyczeniem i funkcjonowaniem drogi przebiegającej przez osadę na Wzgórzu Staromiejskim, a łączącej ufundowany w 1226 r. kościół parafialny św. Pawła z traktem krakowskim. Z kolei zebrane w trakcie badań liczne materiały z drugiej połowy XIII wieku i młodsze, w tym zwłaszcza datowane na przełom XV i XVI wieku, a pochodzące z przebadanej piwniczki, potwierdzają informacje źród-

deł pisanych (por. F. Kiryk 1994, s. 124-125), zgodnie z którymi, mimo zniszczeń doznanych w trakcie kolejnych najazdów mongolskich, znajdująca się na Wzgórzu Staromiejskim osada, od schyłku średniowiecza określana jako Przedmieście Krakowskie lub Przedmieście św. Pawła, stanowiła jedną z najgęściej zasiedlonych części aglomeracji sandomierskiej.

SANDOMIERZ STAN. 103 – SANDOMIERZ-NADBRZEZIE, UL. LWOWSKA

Dotychczas nie dysponowano żadnymi pewnymi informacjami na temat istnienia stanowisk archeologicznych na terenie prawobrzeżnej części Sandomierza – tzw. Nadbrzezia, chociaż podejrzewano ich istnienie (por. T. Wąsowicz 1967, przypis 24). Wiosną 2004 r., przy budowie instalacji kanalizacyjnej na Nadbrzeziu, między ulicami Lwowską a Flisaków, odkryto przypadkowo ceramikę wczesnośredniowieczną. Jest to teren w obrębie doliny Wisły, położony na pierwszej terasie nadzalewowej (ryc. 1:B). Przeprowadzone w miejscu odkrycia badania ratownicze pozwoliły na zadokumentowanie i przebadanie częściowo uszkodzonej jamy go-

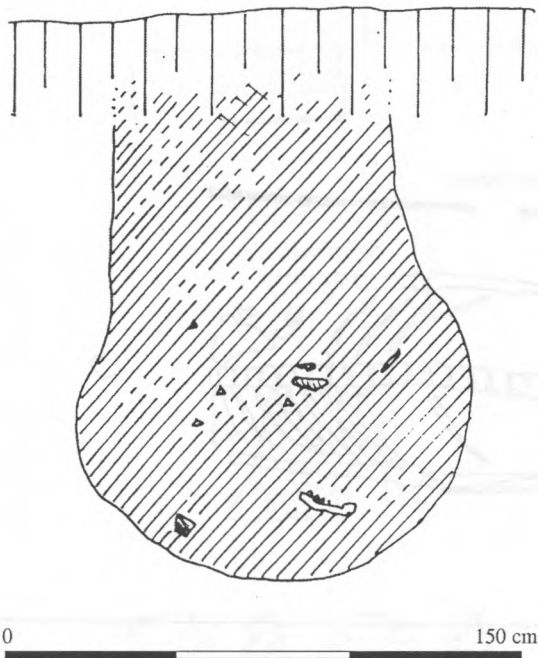

Ryc. 9. Sandomierz, stan. 38. A – Plan obiektu 9 (grób); B – Plan obiektu 4 (grób).

spodarczej. Była to jama okrągła w planie, w przekroju poprzecznym kształtu gruszkowatego, o średnicy górnej części ok. 0,80 m, zaś w najszerszym miejscu 1,20 m, zachowanej głębokości ok. 1,30 m, wkopana w ilasto-piaszczysty całec (ryc. 10). W jej sąsiedztwie nie stwierdzono istnienia innych obiektów bądź warstwy

kulturowej, nie zaobserwowano również śladów ewentualnych konstrukcji naziemnych związanych funkcjonalnie z jamą.

Wypełnisko jamy stanowiła czarnoszara ziemia z wkładkami jasnego piasku. Charakter wypełniska wskazywał, że jama została zasypana w krótkim czasie,

Ryc. 10. Sandomierz, stan. 103. Przekrój jamy gruszkowatej.

być może nawet był to akt jednorazowy. W wypełniku znaleziono 158 fragmentów ceramiki, pochodzących z 15–18 naczyń, okruchy węgla drzewnego, bryłki popely, żuźla żelaznego i szlaki szklanej oraz ok. 100 ułamków kości zwierzęcych, w tym m.in. 2 kompletne żuchwy jelenia, kości wilka lub psa, fragmenty czaszek (wraz z rogami) i kości długie bydła, żuchwy i kości długie świni, a także dzikich ptaków, m.in. kaczki (nie wszystkie kości oznaczono).

Odkrytą jamę można uznać za typowy dla wczesnego średniowiecza obiekt gospodarczy (magazynowy), który po zaprzestaniu użytkowania zamieniony został na dół śmietniskowy. Znalezioną wewnątrz ceramikę (ryc. 11: 1–15) o licznych analogiach jeśli chodzi o formę i zdobnictwo na stanowiskach w lewobrzeżnej części Sandomierza, przede wszystkim na terenie osady na Wzgórzu Staromiejskim, datować można na XIII wiek, a biorąc pod uwagę wysokie zaawansowanie technologiczne części wyrobów – raczej na jego drugą połowę.

SANDOMIERZ STAN. 104 – UL. Tatarska 10

W czasie prac ziemnych przy ulicy Tatarskiej 10 (ryc. 1C) natrafiono na kilkanaście nowożytnych grobów szkieletowych, należących do mężczyzn, kobiet i dzieci. Większość grobów została niestety zniszczona przez obecne roboty ziemne, część uszkodzona wcześniej przez wkopy budowlane i podczas budowy ulicy Tatarskiej jeszcze w okresie międzywojennym. Wszystkie groby reprezentowały ten sam typ konstrukcji i formę pochówku: jamy grobowe zorientowane wzdłuż osi wschód-

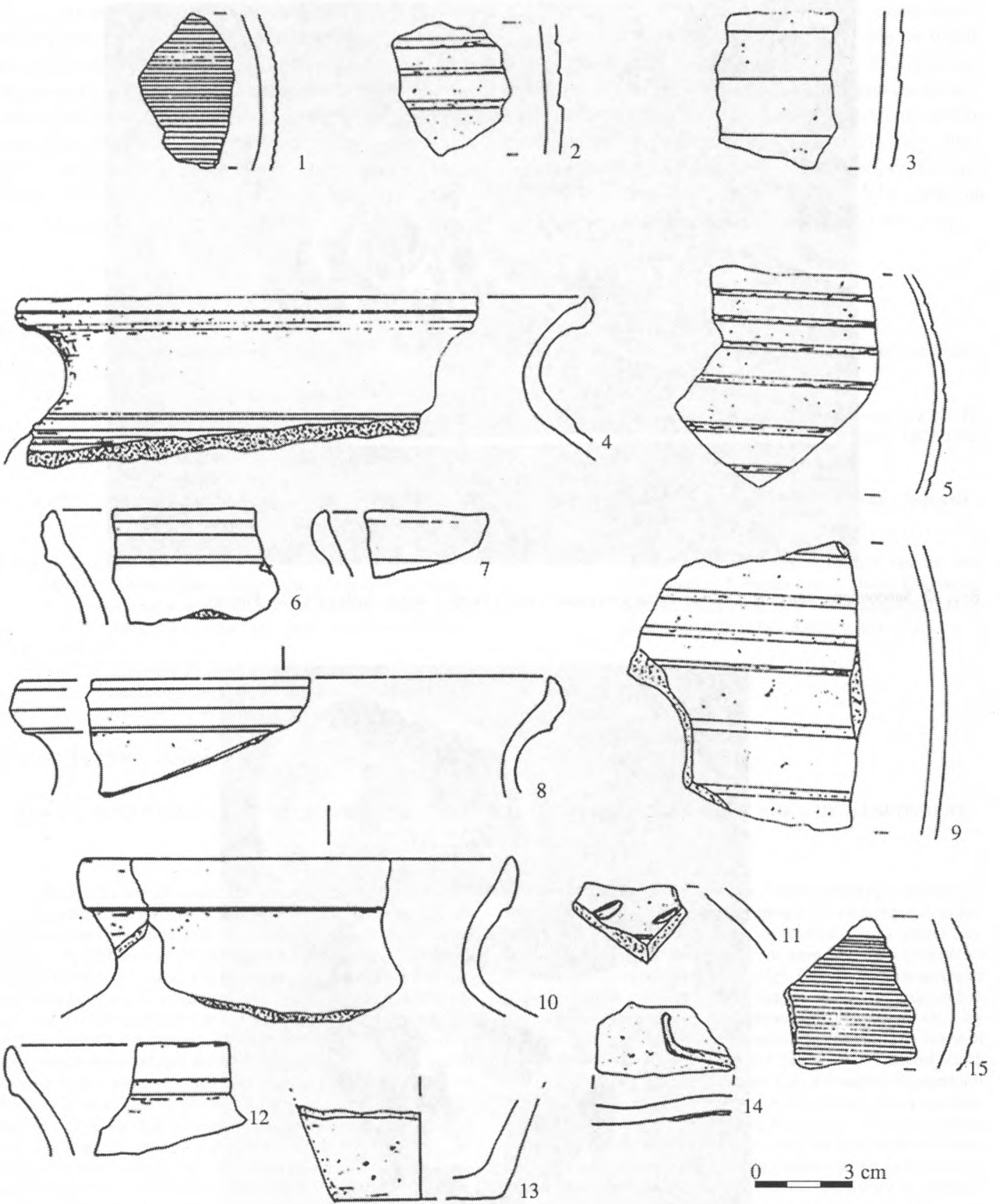
zachód, zmarli w pozycji wyprostowanej, z głowami od strony zachodniej, z rękami ułożonymi wzdłuż ciała, złożeni bezpośrednio w ziemi, w kilku wypadkach zabezpieczeni z obu stron deskami, czasami również od góry nakrywą z desek. W żadnym z grobów nie stwierdzono natomiast pozostałości trumny, nawet w postaci śladów po gwoździach, którymi łączone mogły być dna, ścianki i wieka. Przy zmarłych nie znaleziono żadnego wyposażenia bądź też elementów stroju.

Wszystkie szczątki kostne, pomijając zniszczenia mechaniczne dokonane przy wspomnianych wyżej pracach ziemnych, były bardzo dobrze zachowane. W co najmniej 4 wypadkach u zmarłych (dwóch osobników dorosłych i dwójki dzieci) stwierdzono wyraźne ślady wykonania sekcji zwłok, w postaci odcięcia górnej części czaszki (kaloty), sądząc po śladach, zapewne piłką metalową, celem uzyskania dostępu do mózgu. Na najlepiej zachowanym szkielecie należącym do 30–40-letniej kobiety z daleko zaawansowaną próchnicą, poza wspomnianym odcięciem kaloty, zaobserwowano również ślady nacięć na żebrach, być może pochodzących z otwierania klatki piersiowej oraz przecinania kręgosłupa (ryc. 11, 12).

W miejscu, gdzie odkryto groby do połowy XIX wieku znajdował się północno-wschodni narożnik dawnego, istniejącego co najmniej od XIV wieku cmentarza żydowskiego, zlikwidowanego po powstaniu nowego na ówczesnych peryferiach miasta, przy obecnej ulicy Suchej. Na przynależność grobów do cmentarza żydowskiego wskazuje też brak trumien, które zastępowały czasami dwie deski po bokach zmarłego i, czasami, trzecia od góry⁴. Jeśli chodzi o datowanie grobów, to ze względu na brak jakiegokolwiek wyposażenia pochówków i brak bliższych informacji w źródłach pisanych, opierać się można na stanie kości, desek drewnianych oraz stratygrafii. W oparciu o te przesłanki, odkryte pochówki można datować na okres od drugiej połowy XVIII wieku do połowy wieku XIX. Taką chronologię potwierdza znalezienie w wypełniku jednej z jam grobowych fragmentu naczynia z końca XVIII wieku. Groby nie mogą być również młodsze niż połowa XIX wieku, gdyż w latach sześćdziesiątych XIX wieku teren ten zaczęto zabudowywać.

Najbardziej interesującą obserwacją jest stwierdzenie u części zmarłych (w tym także dzieci) odcinania kalot – zabiegu stosowanego przy sekcjach zwłok, jak również koncentracji tego typu pochówków w jednym miejscu, w północno-wschodnim narożniku cmentarza żydowskiego. Sekcje zwłok wykonywano w celu stwier-

⁴ Uważano, że proces gnicia ciała jest bardzo bolesny dla duży, stąd starano się go skrócić w miarę możliwości, m.in. przez chowanie zmarłych bezpośrednio do ziemi; por. D. i L. Muszyński (1991, s. 180–181).

Ryc. 11. Sandomierz, stan. 103. Wybór ceramiki z wypełniska jamy gruszkowatej

Ryc. 12. Sandomierz, stan. 104. Grób ze śladami wykonania sekcji zwłok – widok ogólny (fot. M. Florek).

Ryc. 13. Sandomierz, stan. 104. Czaszka z odciętą kalotą podczas sekcji zwłok (fot. M. Florek).

dzenia przyczyny śmierci, jeśli budziła ona jakieś wątpliwości lub w celach naukowo-szkoleniowych, np. ucząc adeptów medycyny, zwłaszcza chirurgii. Wiadomo, że od początku XIX wieku w Sandomierzu funkcjonował lekarz powiatowy, do którego obowiązków należało wykonywanie sekcji zwłok przede wszystkim osób zmarłych w więzieniu sandomierskim, mieszczącym się na zamku. Wiadomo również, że w więzieniu tym do połowy XIX wieku była ogromna śmiertelność wśród wię-

niów oraz, że przetrzymywano w nim także matki z dziećmi. Jest zatem wysoce prawdopodobne, że w północno-wschodnim narożniku cmentarza żydowskiego istniała wydzielona kwatera, gdzie chowano osoby wyznania mojżeszowego, które zmarły w więzieniu sandomierskim (osoby wyznania rzymsko-katolickiego chowano najpierw na cmentarzu przy kościele św. Hieronima koło Zamku, zaś od lat trzydziestych XIX wieku na tzw. cmentarzu katedralnym, w odrębnej kwaterze).

LITERATURA

- Buko A.
1998 *Początki Sandomierza*, Warszawa.
- Florek M.
1995 *Problem wydzielania i ewidencji stanowisk archeologicznych na terenie miast zabytkowych (na przykładzie Sandomierza)*, MSROA, t. 16, s. 165–172.
2001 *Początki Sandomierza – pytania i hipotezy*, „Zeszyty Sandomierskie”, nr 13, s. 2–8.
2002 *O ostatnich odkryciach archeologicznych w Sandomierzu i jego okolicach*, „Zeszyty Sandomierskie”, nr 15, s. 32–36.
- Gąssowska E.
1969 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Sandomierzu na Wzgórzu Świętojakubskim w latach 1958, 1962, 1965 i 1966*, Spr. Arch., t. 20, s. 293–302.
- Gąssowski J.
1969 *Materiały do osadnictwa wczesnośredniowiecznego Sandomierszczyzny*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 6, 1969, s. 303–472.
- Kiryk F.
1994 *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII–XVI wiek*, Kielce.
- Kowalewska-Marszałek H.
1996 *Faza I: relikty osadnictwa pradziejowego*, [w:] S. Tabaczyński (red.), *Sandomierz: Badania 1969–1973*, t. 2, Warszawa, s. 50–87.
- Muszyński D. i L.
1991 *Cmentarze żydowskie*, [w:] *Kalendarz Żydowski – Almanach*, Warszawa, s. 169–187.
- Wąsowicz T.
1967 *Sandomierska sieć drożna w wiekach średnich*, [w:] T. Wąsowicz, J. Pazdur (red.), *Studia Sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu sandomierskiego*, Łódź, s. 111–132.

MAREK FLOREK, ANNA ZAKOŚCIELNA

RESCUE EXCAVATIONS AT PRE-HISTORICAL AND EARLY MEDIEVAL SITES IN THE AREA OF SANDOMIERZ IN 2002–2004

SANDOMIERZ, SITE 38–5 KRÓLOWA JADWIGA STREET

The rescue excavations at site 38 in Sandomierz (Fig. 1) were undertaken in connection with the earthworks which were carried out here. In their process a fragment of a slope was removed which covered more than 35 ares. The thickness of the layer ranged between 0.10 m to over 2 m, which caused a destruction of the archaeological features in this location as well as of the cultural layer together with the artefacts it contained. The cross-section of the near vertical slope, which was produced during the levelling work and measured 40 m in length and more than 2 m in height, was cleaned at the length of 38 m and all transpiring features were recorded. Three of them (nos. 3A, 3B, and 4) were fully explored, two others (nos. 1 and 2) were partly studied, while the remaining ones were only recorded. Feature 1 turned out to be remnants of a subterranean dwelling construction which had been destroyed by fire (Fig. 2). It was explored at the full length that transpired in the preserved cross-section, that is 3.40 m in length and 1.50 m in breadth, up to the fence. The bottom of the feature was at the depth of 1.20–1.70 m, that is lower than the present day level of the surrounding area, and about 0.60–0.80 m below the level during the Middle Ages (about 171.50–171.55 m above sea level). The bottom of the feature had a timber floor in which the boards were positioned along the north-western – south-eastern axis and lay on narrow ground beams. The direction in which the boards were positioned points to the orientation of the wall of the subterranean dwelling. In the south-eastern

part the dwelling was damaged by a modern penetration (feature 2), while in the southern part it was damaged by contemporary earthworks. The subterranean dwelling, as it seems, was a wreath construction made of timber beams which were 12–15 cm in diameter and were plastered with clay on all sides. Only some burnt remnants of timber boards and beams supporting the floor were preserved as well as lumps of the ‘construction’ plaster with prints of the elements of timber walls, including the aforementioned beams. The debris of daub mixed with soil, pure loess and fragments of charcoal which constituted a layer of 0–50 cm, more than a hundred fragments of ceramics were found (Figs. 3, 4), as well as animal bones and individual human bones, some of which had traces of burning (among other things, a jaw of a child or a juvenile), an iron handle for fastening the door, an iron knife and other undetermined metal objects. On the basis of the uncovered ceramics, the functioning of the dwelling may be dated to the period between the end of the 11th, or the beginning of the 12th century and the middle of the 13th century. On the other hand, its destruction by fire can be associated with the events during one of the two first Mongolian invasions, most probably the second which included Sandomierz at the turn of 1259 and 1260.

Additionally, two domestic pits forming a stratigraphic sequence were recorded in the cross-section of the slope. The filling of these pits contained individual fragments of ceramics belonging to the Malice culture (Fig. 8: 1–3) and flakes of chocolate flint. The bottom of the older pit had a 10–15 cm layer of mussel shells and

a few fragments of ceramics from the Malice culture (Fig. 8: 4–7). This points to the possibility of existence of two phases of settlement of this culture at the territory of the Old Town Hill.

Within the distance of 13 m to the south-east of features 3A and 3B, the cross-section of the slope revealed two inhumation graves which were explored. One of them was a grave of a child aged about 2 years (feature 4 – Fig. 9: B). The other (feature 9) was partly damaged by a bulldozer. The grave pit was unclear. On the other hand, in the northern part, fragments of a coffin were preserved (Fig. 9: A). Neither grave contained furnishing which would allow for their dating. Nonetheless, on the basis of stratigraphy and the current state of the exploration of this part of the Old Town Hill, it may be associated with the 11th century row cemetery, which was examined before World War II by Józef Żurowski (cf. M. Forek 2002, p. 34–35).

The sondage trench 1 allowed for a discovery of remnants of a quadrangular underground cellar measuring 3.20 by 2.80–3.00 m and 1.5 m in depth (originally it was most probably 2 m deep at least), which had vertical walls and a flat bottom (feature 8). The filling contained hundreds of fragments of ceramics, including broken whole vessels, fragments of tiles, bricks with finger grooves as well as undefined metal items and numerous animal bones – mostly of pigs (over 500 fragments), but also individual human bones, including an almost complete skull. Most of the ceramics came from a great number of vessels (about 30–40), mainly of various size S-shaped pots with a short neck, with or without handles, jugs and deep bowls, which can be dated to the turn of the 15th and 16th centuries.

The excavations carried out at site 38 corroborated some earlier assumptions (cf. M. Florek 2001, p. 5–7) that both the 11th-century row cemetery and the settlement of the 12th–13th century covered both sides of the present day Królowa Jadwiga ravine. This suggests that already at the turn of the Middle Ages, the ravine did not exist and its formation is most probably connected with the planning and functioning of the tract running through the settlement at the Old Town Hill and connecting the parish church of St. Paul, founded in 1226, with the Kraków tract. The numerous obtained materials from the second half of the 13th century and younger, from the turn of the 15th and 16th centuries, support the information in the written sources (cf. F. Kiryk 1994, p. 124–125) that, despite the damage incurred during the Mongolian raids, the settlement at the Old Town Hill (called Kraków Suburb or St. Paul Suburb as of the end of the Middle Ages) constituted one of the most densely populated parts of Sandomierz.

SANDOMIERZ, SITE 103 – SANDOMIERZ–NADBRZEZIE, LWOWSKA STREET

A damaged domestic pit was examined and recorded, which was circular in plan and pear-shaped in cross-section, with the dia-

meter of the top part of about 0.80 m, and of the broadest part 1.20 m. It was preserved to the depth of 1.30 m (Fig. 10). The filling contained 158 fragments of ceramics (Fig. 11) coming from 15–18 vessels, fragments of charcoal, lumps of daub, iron dross, glass slag and about 100 fragments of animal bones, including 2 complete deer jaws, bones of a wolf or dog, fragments of skulls (together with the antlers) and limb bones of cattle, jaws and limb bones of pigs as well as of wild birds, among others, ducks (not all bones were defined). The ceramic material dates the feature to the second half of the 13th century.

SANDOMIERZ, SITE 104–10 Tatarska STREET

During the earthworks at 10 Tatarska street more than a dozen modern inhumation graves were uncovered, which contained bodies of men, women and children. Most of the graves were damaged by the present earthworks, while some of them by construction earthworks at the time when Tatarska street was built before World War II. All the graves represented the same type of construction and form of burial: the grave pits were oriented along the east-west axis and the dead were resting in a straight position with their heads towards the west, their hands along the bodies. They were laid directly in the soil – in some cases they protected on the sides by means of wooden planks, and sometimes there was a cover on top. None of the graves contained coffins (no traces of nails were found, that would have connected the bottom, the sides and the cover of a coffin) or any other furnishing and elements of clothing.

All bone remains, excluding the modern mechanical damage, were very well preserved. In at least 4 cases (two adult individuals and two children) clear traces of post-mortem examination could be observed, which involved cutting off of the top part of the skull by means of a metal saw with the purpose of obtaining the brain. The best preserved skeleton of a 30–40 year old woman, with an advanced caries and a cut off top of the skull, carried traces of incisions on the ribs, possibly resulting from opening the chest and cutting the spine (Fig. 12, 13).

In this area, up until the middle of the 19th century, there was a north-eastern corner of the Jewish cemetery, existing at least since the 14th century, and with which the discovered graves should be associated. The state of the bones, timber planks and the stratigraphy allow us to date the burials to the period between the second half of the 18th century to the middle of the 19th century. This chronology is supported by the finding of a fragment of a vessel from the end of the 18th century in one of the grave pits. The graves are not younger than the middle of the 19th century, because in the sixties of the 19th century this area began to be used for construction.